

Michał FARYŚ¹, Jolanta KIJOWSKA²

¹Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Poznań, Polska
e-mail: mafarys@amu.edu.pl

²Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim
Wydział Humanistyczny
Gorzów Wielkopolski, Polska
e-mail: jkijowska@pwsz.pl

**WYRÓŻNIKI KRAJOBRAZU DAWNYCH ZIEM POLSKICH
W WYBRANYCH OBSZARACH AMERYKI POŁUDNIOWEJ
JAKO SWOISTY PRZYKŁAD DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO EMIGRANTÓW**

***LANDSCAPE DISCRIMINANTS OF THE OLD POLISH HOMELAND
IN THE SELECTED AREAS IN SOUTH AMERICA AS AN EXAMPLE
OF THE CULTURAL HERITAGE OF EMIGRANTS***

Słowa kluczowe: wyróżniki, Ameryka Południowa, krajobraz kulturowy, migracja
Key words: *discriminants, South America, cultural landscape, migration*

Streszczenie

Ameryka Łacińska stała się celem masowej emigracji transatlantyckiej z Europy na przełomie XIX i XX w. Po przyjeździe na kontynent, przede wszystkim do Brazylii, Argentyny, Urugwaju, Paragwaju, imigranci, głównie z obszarów wiejskich Galicji, znaleźli się w odmiennym środowisku przyrodniczym, gospodarczo-społecznym, kulturowym i politycznym, co pogłębiało tęsknotę za krajem, krajobrazem swojej wsi i najbliższej okolicy. Asymilując się do nowych uwarunkowań czerpali wzorce z kraju ojczystego, podejmowali próby „oswojenia” najbliższej okolicy i starali się implementować rozwiązania znane ze starej ojczyzny. Przejawy takiej działalności uwiadcniają się silnie w krajobrazie, w którym zidentyfikowano wyróżniki o charakterze przyrodniczym i kulturowym oraz materialnym i niematerialnym. Kolejne pokolenia podtrzymywały tradycje przodków, nie tylko jako przejaw tęsknoty za krajobrazem z Europy, ale również w celu zademonstrowania pochodzenia i podkreślenia odmienności od pozostałych osadników.

Abstract

Latin America became the destination of massive transatlantic emigration at the turn of the 19th and 20th century. After reaching the continent, mostly Brazil, Argentina, Uruguay and Paraguay, the emigrants – originated from the rural areas of Galicia, found themselves in a different natural, as well as economic, social, political and cultural environment, which increased their nostalgia for the homeland and the landscape of the familiar countryside. While assimilating to the new conditions, they applied patterns familiar from the country of their origin, thus trying to “domesticate” the neighbourhood, attempted to implement solutions known from their previous homeland. Examples of their activities are clearly visible in the landscape, in which certain discriminants were identified, both showing natural and cultural, material and intangible characteristics. The following generations maintained the tradition of their ancestors not only as the manifestation of their nostalgia for the European landscape, but also to demonstrate their origin and underline their distinctiveness from other settlers.

WPROWADZENIE

W literaturze przedmiotu pojęcie wyróżnika krajobrazu jest stosowane od kilkudziesięciu lat, a jego kontekst znaczeniowy jest szeroki, tak jak i użycie w odniesieniu do przestrzeni. Ostatnie lata przyniosły kilka prac teoretycznych poświęconych zakresowi znaczeniowemu jak i relacji z innymi terminami z nauki o krajobrazie. U. Myga-Piątek i in. (2015) zauważa, że wyróżniki krajobrazu, odnoszą się do konkretnych obiektów, zespołów obiektów, lub płatów pokrycia terenu, o szczególnie wyraziście (lub typowo, klasycznie) wykształconych cechach klasyfikacyjnych, wyróżniających te obiekty/zespoły (abiotyczne, biotyczne, kulturowe i wieloskładnikowe) z ich „tła krajobrazowego” i pozwalających w sposób jednoznaczny je zidentyfikować (Myga-Piątek i in., 2015). Na aspekt niejednoznaczności w określeniu terminu zwraca uwagę J. Nita (2015). Takie terminy jak wyróżniki, wyznaczniki czy identyfikatory nie istnieją w sposób obiektywny w krajobrazie dopóki nie zostaną oznaczone, wytypowane, wybrane, wyeksponowane (Nita, 2015). W stosunku do obszarów wiejskich wyróżnik został zdefiniowany jako „identyfikator w rozpatrywanej przestrzeni wiejskiej, służący do określania zasobów w poszczególnych miejscowościach w celu odróżnienia ich od siebie” (Niedźwiedzka-Filipiak, 2009: 52). Obiekty te mają wieloraką funkcję, głównie zaś „porządkującą i orientującą przestrzeń, identyfikującą miejsca w skali miejscowości i regionu, emocjonalną – wzmacniającą więzi międzyludzkie, krystalizującą plan wsi, a także wzbogacającą tożsamość miejsca” (Niedźwiedzka-Filipiak, 2009: 53). Według „Słownika języka polskiego” (Szymczak, 1981: 842) wyróżnik to „swoista cecha coś wyróżniająca; cecha odróżniająca jedną rzecz od innych”. Synonimem wyróżnika jest identyfikator (łac. *identitas* – tożsamość), czyli: znak rozpoznawczy, np. plakietka z imieniem i nazwiskiem, symboliczne oznaczenie pewnego obiektu w językach programowania lub urządzenie telefoniczne służące do rozpoznawania łącza wejściowego.

Celem pracy jest określenie wyróżników krajobrazów kulturowych cechujących dawne ziemie polskie i ich zidentyfikowanie na wybranych obszarach Ameryki Południowej. Są one dziełem emigrantów i noszą znamiona typowe, charakterystyczne dla Polski. Ze względu na fakt, że wśród pierwszych emigrantów dominowali chłopci z ziem polskich, mieszkańcy obszarów wiejskich, zajmujący się pracami polowymi i w gospodarstwie, wyróżniki, które pojawiały się w naturalnym, sukcesywnie przekształcanym przez nich na potrzeby rolnictwa krajobrazie Ameryki Południowej są reprezentatywne dla kulturowego krajobrazu wiejskiego dawnych ziem polskich.

Autorzy skupiają się przede wszystkim na wykazaniu wartości wizualnych tych elementów, ich znaczenia we współczesnym krajobrazie kulturowym analizowanego obszaru. Natomiast dogłębne analizy niematerialnych wartości życia wiejskiego pozostają przedmiotem odrębnego opracowania.

Zastosowane w niniejszej pracy określenie „wyróżnik” oznacza identyfikator, służący do jednoznacznego określania elementów badanej przestrzeni, środowiska,

inspirowany zapamiętanym krajobrazem charakterystycznym dla rodzimych regionów ziem polskich, miejsca wychodźstwa emigrantów. Za wyróżnik uznano element charakterystyczny dla krajobrazu dawnych ziem polskich, cechą umożliwiającą ich identyfikację w krajobrazie kulturowym Ameryki Południowej. Ścisłe wiąże się on z dziedzictwem kulturowym rozumianym szeroko, zgodnie z podziałem UNESCO na komponenty materialne i niematerialne. Podkreślono aspekt antropogeniczny, kulturowy ze względu na obszar badań i charakter przemian wprowadzanych w krajobrazie przyrodniczym analizowanego terenu.

METODY BADAŃ

Główny ciężar postępowania badawczego skoncentrowano na inwentaryzacji terenowej obszarów Ameryki Południowej zasiedlonych przez pierwszych emigrantów z ziem polskich. Wykonano dokumentację fotograficzną i przeprowadzono szereg wywiadów z potomkami emigrantów z ziem polskich ukierunkowanych na poznanie sposobu gospodarowania oraz określenia związków z krajem przodków. Takie działania pozwoliły na określenie najważniejszych elementów występujących w krajobrazie świadczących o związkach z ziemią ojczystą. Badania skoncentrowane były głównie na obszarach wiejskich, słabo zurbanizowanych, będących najstarszymi osiedlami emigrantów z ziem polskich. Na terenie Brazylii były to: Guarani das Missões, Nova Prata, Casca, Santo Antônio do Palma, Cruz Machado, Santana, São Mateus do Sul i Colônia Água Branca. W granicach Argentyny: Wanda, Posadas, Obera, Apostoles, Azara i Resitencia. Obszar Paragwaju reprezentują: Fram, Carmen del Parana, Capitán Miranda i San Pedro del Paraná. W pracy celowo pominięto kontekst języka jako nośnika kultury, tradycji i tożsamości.

EMIGRACJA Z ZIEM POLSKICH DO AMERYKI POŁUDNIOWEJ

Przekształcenia krajobrazu naturalnego Ameryki Południowej pod wpływem osadników z Europy na analizowanym obszarze rozpoczęło się w II połowie XIX w. wraz z procesem migracyjnym z ziem polskich. Osadnicy na tereny środkowej części Ameryki Południowej przybywali najliczniej na przełomie XIX/XX w., w czasie, gdy emigracje były przede wszystkim konsekwencją nierównomiernego rozwoju przemysłowego i demograficznego Europy. Od XIX w. miała miejsce emigracja z północno-zachodniej części, a na początku XX w. z krajów południowej i środkowo-wschodniej części kontynentu europejskiego (Austro-Węgry, Włochy, Rosja). Jednym z czynników rozwoju emigracji była eksplozja demograficznej. Na ziemiach polskich w latach 1870-1910 podwoiła się liczba mieszkańców na przestrzeni jednego pokolenia (Historia..., 2003). Migracja była zjawiskiem, które przyczyniło się do głębokich zmian w obrębie licznych rodzin. W sposób zrozumiały także wpłynęła na skład społeczny lokalnych wspólnot, na gospodarkę w mikro- i makroskali oraz szeroko pojętą kulturę, a także krajobraz. Dla kształtowania się

Polonii latynoamerykańskiej najistotniejsze są początki ubiegłego stulecia, tj. czas rozwoju europejskiej wielkiej migracji na inne kontynenty, a zwłaszcza migracji transatlantyckiej, zwany „gorączką brazylijską” (Groniowski, 1969).

W przypadku Ameryki Łacińskiej emigranci mieli realną możliwość osadnictwa na roli. Spontanicznie zawiązujące się sieci migracyjne, na które składały się relacje emigrantów z krajów osiedlenia, zachęcają do pójścia w ślady tych, którym się powiodło (Kwiatkowska-Faryś i in., 2016). Istotnym czynnikiem stymulującym migracje były uwarunkowania formalno-prawne. Do I wojny światowej nie istniały bowiem ograniczenia migracyjne (wizy, zezwolenia itp.), a niektóre kraje, takie jak na przykład Brazylia, prowadziły specjalne programy kolonizacyjne¹. Po ustaleniu przez USA na początku lat 20. XX w. tzw. praw kwotowych dotyczących limitów napływu imigrantów spadła masowość wyjazdów, a jednocześnie nastąpiła modyfikacja kierunku migracji: boom przeżywały takie kraje docelowe jak Brazylia, Argentyna, a nawet Urugwaj czy Paragwaj. Po walkach narodowowyzwoleńczych i rewolucyjnych pojawiło się w Hispanoameryce hasło „rządzić, znaczy zaludniać”. Dzięki takiej polityce wielu emigrantów z całego świata (włącznie z Japonią i Chinami) osiedliło się w Ameryce Południowej. Osadnicy z ziem polskich kolonizowali masowo jej centralną część – dorzecze rzek Parany, Paragwaj i Urugwaju. Polityka państw przyjmujących była ukierunkowana na pozyskaniu kolonizatorów obszarów dotychczas nierozwiniętych gospodarczo, trudno dostępnych i o uciążliwym klimacie. Ograniczenia formalne osadnictwa w Ameryce Łacińskiej pojawiły się dopiero w obliczu II wojny światowej (np. 1938 r. w Argentynie) oraz po jej zakończeniu. Ustawa imigracyjna z 1938 r. stawiała nowe wymagania emigrantom, tak by ograniczyć napływ uchodźców, głównie Żydów uciekających przed nazizmem (zob. np. Gaudio, 2011).

OBSZAR BADAŃ

Przed przybyciem osadników na obszar objęty badaniami (ryc. 1) dominował krajobraz naturalny lub pierwotny. Było to zupełnie nowe środowisko przyrodnicze dla emigrantów, zarówno pod względem klimatycznym, geologicznym, glebowym, ukształtowania powierzchni a przede wszystkim flory i fauny. Północna i zachodnia część obszaru osiedlenia się emigrantów leży w strefie klimatów tropikalnych z suchym latem, temperaturą średnią roczną powyżej 18°C (wg klasyfikacji Koppen Geiger: Aw), charakteryzuje się zaznaczoną porą suchą – opady w porze suchej są niższe niż 100 mm, średnie roczne temperatury wahają się między 20°C – 25°C. (Gardi i in., 2014). Pozostały obszar znajduje się w strefie klimatu subtropikalnego

¹W przypadku m.in. Brazylii, Argentyny rząd federalny płacił kompaniom żegludowym za każdego przywiezionego osadnika europejskiego lub oferował potencjalnym osadnikom bilety bezpłatne. O działalności rekruterów, kontraktach rządowych i walce o osadnika zob. m.in. raport hiszpańskiego Ministerstwa Pracy i Migracji, 2009, *La emigración española en América. Historias y lecciones para el futuro*, dostępny na http://www.migraventura.net/sites/default/files/memoria_espanola_def.pdf [data pobrania 30.04.2016].

bez pory suchej z gorącymi latami (Cfa), gdzie zimą, w miesiącach lipiec – sierpień, zdarzają się przymrozki poranne temperatury do -3°C . Średnie temperatury z przedziału 20°C – 30°C są w ciągu całego roku, latem zaś wzrastają do 37°C . Cechą charakterystyczną jest wysoka wilgotność pomiędzy 70 % a 90 %. Średnia roczna wysokość opadów wynosi ponad 1700 mm. W krajobrazie dominują charakterystyczne formacje roślinne: roślinność trawiastych łąk subtropikalnych, sawanny oraz wiecznie zielone twarolistne zarośla z pojedynczymi drzewami (Faryś, Kijowska, 2015). W dorzeczu Parany i Paragwaju występują wysokie palmy (*Copernicia alba*). Z tymi formacjami roślinnymi związane jest występowanie gleb Ferralsols, Arenosols, Phaeozems, Luvisole, Vertisole, Planosole i Solonetz² (Gardi i in., 2014). W części południowej występuje wilgotny las podzwrotnikowy charakteryzujący się piętrowym układem roślinności z drzewami do 40 m wysokości oraz dużą bioróżnorodnością. Gleby charakterystyczne dla tego obszaru to gleby bardzo zwietrzałe i głębokie, głównie z Ferralsols, Acrisols, Nitisols i Plinthosols (Gardi i in., 2014). Występowanie każdego z rodzajów zależy głównie od skały macierzystej i ukształtowania powierzchni. Na uwagę zasługuje tzw. *tierra colorada*, dominująca w krajobrazie gleba o charakterystycznej czerwonej barwie związanej z Występowaniem w profilu glebowym związków żelaza. Taksonomicznie zawiera w sobie typy gleb Ultisols, Alfisols. Oxisols należące do Acrisols i Nitisols.

Ryc. 1. Obszary Ameryki Południowej, objęte badaniami.

Fig. 1. Study area in South America.

Źródło: opracowanie własne M. Faryś, J. Kijowska.

Source: own elaboration by M. Faryś, J. Kijowska.

²Klasyfikacja gleb wg. *World Reference Base for Soil Resources– WRB*, Klasyfikacja Zasobów Glebowych Świata.

GENEZA WYRÓŻNIKÓW KRAJOBRAZU KULTUROWEGO DAWNYCH ZIEM POLSKICH W AMERYCE POŁUDNIOWEJ

Celem emigrantów przybywający z przeludnionych obszarów wiejskich dawnych ziem polskich do Ameryki Południowej było „objęcie w posiadanie” roli. Przybywali, by gospodarować „na swoim”. Osadnicy nie chcieli podejmować pracy na plantacjach kawy, które kojarzyły się z „pańszczyzną”, zajęciem najgorszej kategorii (Mazurek, 2006). Poszukiwali i oczekiwali przede wszystkim nadania im terenów rolniczych. Dlatego kierowani byli w tzw. interior, porośnięty bujną roślinnością drzewiastą – dziewiczą puszcza podzwrotnikową, gdzie kraje przyjmujące potrzebowały osadników. Zatem tereny o cechach krajobrazu naturalnego, a czasem wręcz pierwotnego, osadnicy karczowali i sukcesywnie zamieniali w pola uprawne: „dzięki nadludzkiemu wysiłkowi trzebili puszcze, obracając ją w pola” (Mazurek, 2006). Były to pierwsze przekształcenia krajobrazu naturalnego w krajobraz kulturowy na tym obszarze. Znajdując nowe miejsce do życia imigranci podejmowali kolejne próby zmian krajobrazowych w kierunku jego „oswajania” czyli nadawania mu cech wcześniej znanych i doświadczanych. Same siedliska osadników nie przypominały tradycyjnej polskiej wsi – zabudowa była rozproszona, a gospodarstwa usytuowane dosyć daleko od siebie, ale już zagrody i zabudowania mieszkalne i gospodarcze w niej rozplanowywano wzorując się na zagrodach polskich (fot. 1). Cechą charakterystyczną takich zagród była brama wjazdowa (fot. 2), często z nazwiskiem właściciela albo nazwą gospodarstwa, pochodzącą od jego nazwiska. Przygotowane własnoręcznie pola uparcie obsiewali i sadzili te rośliny, które znali ze swojej ojczyzny: pszenicę czy żyto. Niestety „tradycyjne zboża uprawiane w starej ojczyźnie, w Brazylii nie udawały się. Żyto niszczył zarazek zwany rdzą, a do uprawy pszenicy nie było odpowiednich warunków. Dlatego wraz z upływem lat zaczęto sadzić rośliny miejscowe, przede wszystkim maniok, bataty, czarną fasolę i ryż. Tęskniono jednak za uprawami ze starego kraju.”(Mazurek, 2006: 67). Dlatego też w obejściach pojawiały się obce dla lokalnych stref klimatycznych i roślinnych symboliczne drzewa, z przywiezionych z ojczyzny nasion, głównie były to dęby, jako symbol siły i wytrwałości. Niektóre z nich „trwają” w krajobrazie po dzień dzisiejszy. Można sformułować tezę, że wszystko, co pojawiło się w środowisku życia imigranta powstało z inspiracji wiedzą i doświadczeniem nabytym na ziemiach polskich. Nie następowała bowiem wymiana informacji między ludnością tubylczą a imigrantami, ponieważ osadnicy z ziem polskich żyli w izolacji przestrzennej (interior, brak rdzennych mieszkańców), a także izolacji kulturowej (brak znajomości języka). Te czynniki, o charakterze społecznym i przyrodniczym, izolacja, brak możliwości komunikacji, pewien ograniczony potencjał intelektualny, brak ciekawości świata i zmęczenie podróżą, klimatem, a także choroby tropikalne i epidemie kształtowały i determinowały tworzenie się wyróżników krajobrazu dawnych ziem polskich w krajobrazie Ameryki Południowej.

Fot. 1. Pozostałości starej zagrody z sadem w okolicy Cruz Machado.

Photo 1. Remains of an old farmhouse with an orchard near Cruz Machado.

Fot. 2. Brama wjazdowa do zagrody, Santo Antonio da Palma.

Photo 2. Entrance gate to a farm, Santo Antonio da Palma.

Fot. 3. Muzeum etnograficzne w Santanie (Etnografico da Colonia Santana Museum).

Photo 3. Ethnographic museum in Santana.

Fot. 4-5-6. Domy „polskie”: dom w stylu zakopiańskim p. Hamerskich, Nova Prata; dom A. Grochot dos Santos malowany na wzór chat z Zalipia w Santo Antonio da Palma; dom w stylu polsko-ukraińskim z lambrekinami w São Mateus do Sul.

Photos 4 -5-6. "Polish" houses: A house of the Hamerski family in the Zakopane architectural style, Nova.

Prata; A. Grochot dos Santos house painted following the design of houses in Zalipie, Santo Antonio da Palma;; in the Polish-Ukrainian style with pelmets in São Mateus do Sul.

- Fot. 7.** Procesja dożynkowa w Święto Matki Boskiej Zielnej (15.VIII) w São Mateus do Sul.
Photo 7. Harvest festival procession on the Feast of the Assumption of the Virgin Mary (15th August) in São Mateus do Sul.
- Fot. 8.** Obchody 100-lecia São Mateus do Sul (2008), zespół folklorystyczny *Karolinka*.
Photo 8. Celebrations of a 100-years' anniversary of São (2008), Karolinka folk group.
- Fot. 9-10-11.** Kościoły drewniane w ok. Santo Antonio da Palma, Rio do Banho i w Agua Branca.
Photos 9 -10 -11. Wooden churches in the area of Santo Antonio da Palma, Rio do Banho and in Agua Branca.
- Fot.12.** Cmentarz polskich emigrantów w Rio do Banho.
Photo 12. Graveyard of Polish emigrants in Rio do Banho.
- Fot. 13-14-15.** Kapliczki przydrożne w Caxias do Sul, Rio do Banho i w okolicach Casca.
Photos 13 -14 -15. Roadside shrines in Caxias do Sul, Rio do Banho and in the area of Casca.

Wszystkie fotografie/ All photos: J. Kijowska.

Analiza zebranego materiału pozwoliła na wydzielenie kilku kategorii wyróżników. Zastosowano podział zgodny z propozycją I. Niedźwieckiej-Filipiak (2009) dla wyróżników wsi polskiej, z zastrzeżeniem, że na badanym terenie występują przede wszystkim wyróżniki antropogeniczne, zwane też kulturowymi.

Za najważniejsze wyróżniki krajobrazu dawnych ziem polskich, łatwo zauważalne i jeszcze dość powszechne w krajobrazie, uznano antropogeniczne wyróżniki materialne. Jednak ze względu na wiek (czasami ponad 100 lat) i materiał, z którego są wykonane (drewno), powoli znikają z krajobrazu. Należą do nich obiekty o różnym znaczeniu. Można je podzielić na wyróżniki materialne o charakterze sakralnym i wyróżniki materialne o charakterze świeckim. Obiekty o charakterze sakralnym powstawały często w pierwszej kolejności, z uwagi na ogromną potrzebę poczucia bezpieczeństwa, podtrzymania tradycji oraz wiary i więzi duchowej z opuszczoną ojczyzną. Wśród nich należy wymienić: drewniane kościoły, kaplice, drogi krzyżowe i golgoty przy kościołach, kapliczki i krzyże przydrożne oraz cmentarze z grobami ziemnymi i drewnianymi krzyżami, bardzo różniącymi się od tradycji pochówku w nowej ojczyźnie.

Materialne wyróżniki krajobrazu o charakterze świeckim to przede wszystkim obiekty architektury drewnianej: pojedyncze domy mieszkalne, obiekty gospodarcze, przemysłowe np. młyny wodne, kieraty, sporadycznie całe zagrody chłopskie, bramy wjazdowe, studnie, ule, ogrodzenia (fot. 3). Zaliczono do nich także narzędzi codziennej pracy. Na wyróżnienie zasługują wozy drewniane (*carro polaco*), które przyjęły się w regionie i są powszechnie stosowane przez ludność rolniczą w niektórych obszarach do dziś (prowincja Misiones w Argentynie czy południowa część Paragwaju). Szczególną rolę odgrywają wyróżniki krajobrazu kulturowego nawiązujące do konkretnego stylu w budownictwie, np. obiekty w stylu zakopiańskim (fot. 4), wsi lubelskiej, sposobu dekorowania budynków drewnianych na wzór malowanych chat w Zalipiu (fot. 5) czy zdobionych lambrekinami domów z obszarów Kresów Wschodnich (fot. 6). Do tej grupy zaliczono też wyróżniki o charakterze symbolicznym: pomniki poświęcone zasłużonym lub znanym Polakom czy rzeźby i wizerunki Orła Białego – godła Polski, ulokowanych na werandach czy

tarasach domów, polskie nazwy na tablicach informacyjnych miejscowości (Wanda, Częstochowa, Jagoda) czy też szyldy sklepów i zakładów usługowych z nazwiskami swojsko brzmiącymi, czasami w zapisie uwarunkowanym miejscową wymową (Marszaukowski, Przywitowski, Janowski, Kowalski, Kaminski, Hamerski, Gayeski, Starosta itd.). Do wyróżników krajobrazu ziem polskich można też zaliczyć „pomnikowe” drzewa np. dęby czy pozostałości sadów owocowych (śliwy) w rejonie dawnych zagród osadników pochodzących z ziem polskich. Dziś często gospodarstwa te są opuszczone, podupadłe w ruinę.

W krajobraz Ameryki Południowej wpisały się też wyróżniki niematerialne, wyrastające z tradycji, zwyczajów lokalnych, więzi międzyludzki a przede wszystkim uwarunkowane są religią. Ich utrwalenie w krajobrazie jest możliwe dzięki działalności misjonarzy, choć w każdym z trzech państw praca ich wygląda inaczej. Tradycje i tożsamość pielęgnują i podtrzymują także organizacje polonijne skupiające kolejne pokolenia potomków emigrantów. Wyróżniki te można również podzielić na sakralne i świeckie.

Do wyróżników niematerialnych o charakterze sakralnym można zaliczyć cyklicznie odbywające się obrzędy religijne, z reguły z wykorzystaniem obrazu MB Częstochowskiej i udziałem zespołów folklorystycznych, obowiązkowo występujących w strojach ludowych stylizowanych na te z ziem polskich, co ma podkreślać „polskość”. Wśród tych obrzędów należy wymienić: święcenie pokarmów, procesje z okazji różnych świąt i uroczystości kościelnych np. Bożego Ciała, MB Zielnej, połączonego z dożynkami (fot. 7), MB Częstochowskiej, modlitwy przy kapliczkach i krzyżach przydrożnych (zanikające), tradycyjne wesela, a także orszaki pogrzebowe i obrzędy z tym związane.

Do wyróżników niematerialnych o charakterze świeckim zaliczono widoczne w przestrzeni publicznej obchody Świąt Narodowych – Święto Flagi, Dzień Polonii, Święto Konstytucji 3-go Maja, Święto Niepodległości Polski, Dni (Noce) Kultury Polskiej, Miesiąc Tradycji Polskich, Dożynek, Święto Pierogów, Święto Potraw Polskich, Pochód Lajkonika, Dzień Osadnika, Dzień Emigranta i inne (fot. 8). Krajobraz sacrum miesza się z profanum, nie zatracając przy tym wizualnych cech polskiego krajobrazu w postaci: polskich strojów (kontusze szlacheckie, stroje regionalne np. czapki krakowskie), symboli narodowych (flagi polskie) oraz cech kuchni polskiej (kiełbasy pieczone, bigos, barszcz a także polska wódka). U. Myga-Piątek (2016) tego typu zdarzenia zalicza do krajobrazów efemerycznych, a ściślej do krajobrazów zmiennych okresowo w określonym cyklu (zgodnie z rozkładem czynników kulturowych). Czynnikiem kształtującym tego typu krajobrazy w rozpatrywanej w niniejszej pracy sferze kulturowej są religia, tradycja i obrzędowość. Zatem te fizjonomiczne zmiany przestrzeni to swoisty „kostium”, który przybiera krajobraz przy okazji świąt i uroczystości.

ARCHITEKTURA DREWNIANA JAKO WYRÓŹNIKI GINĄCEGO KRAJOBRAZU

Wyróżnikiem krajobrazu wiejskiego ziem polskich, dostrzeżonym i docenionym w południowej Brazylii jest architektura drewniana. Uznano ją za dziedzictwo kulturowe polskich i ukraińskich emigrantów oraz ich potomków (Larocca i in., 2007). Prowadzono nawet specjalne projekty inwentaryzujące te budynki³. Ich cechą szczególną – wyróżnikiem polsko-ukraińskiego budownictwa drewnianego są lam-brekiny (wykończeniowe ornamenty drewniane) i ich kompozycje geometryczne – wzory (fot. 6).

Na niektórych obszarach zamieszkałych przez imigrantów polskich domy drewniane budowano z bali prostokątnych, ułożonych poziomo o konstrukcji zrębowej. Najczęściej jednak stosowano wertykalny układ desek i maskujące ich łączenia listwy o różnych szerokościach i wykończeniach. Charakterystycznym elementem budownictwa drewnianego, powielonym na obszarach życia i działalności emigrantów z Polski, są podcienie. Te zadaszne powierzchnie przy ścianie domu, pełniły najczęściej funkcję warsztatu rzemieślniczego, magazynu opału na zimę, podręcznej szopy, z czasem też miejsce wypoczynku. W budownictwie obszaru ziem polskich utrwaliły się jedynie niektóre formy podcieni. Stanowią one charakterystyczny element budownictwa regionalnego (podcienie nadwieszane, podcienie podparte) i niewątpliwie są wyróżnikami architektury drewnianej dawnych ziem polskich w krajobrazie kulturowym Brazylii.

Drewniane budownictwo sakralne kościoły i cerkwie

Charakterystycznym elementem krajobrazu wiejskiego dawnych ziem polskich były drewniane świątynie oraz inne obiekty sakralne związane z kultem religijnym. Tak jak na ziemiach polskich, kościoły czy cerkwie stawiano na centralnym miejscu osady, często na wzniesieniu, tak by mogły górować nad zabudową wiejską i stanowić dominantę w krajobrazie wiejskim. Małe drewniane kościoły wiejskie wznoszono na planie prostokąta, często od strony prezbiterium zamknięte trójbocznie. Były to z reguły budowle jednoprzestrzenne z wyraźnie oddzielnym prezbiterium od nawy. Przykładem takiego budownictwa są kościoły w kolonii Agua Branca czy Rio do Banho w stanie Parana, kościół w Santo Antonio da Palma w stanie Rio Grande do Sul (Brazylia) czy MB Częstochowskiej w Wandzie w prowincji Misiones, (Argentyna). Ze względu na wiek (ponad 100 lat) i unikatowy charakter stanowią cenny walor dziedzictwa kulturowego – wkład polskich imigrantów do krajobrazu kulturowego tych krajów (fot. 9, 10, 11).

³Projekt „Ochrona domów drewnianych słowiańskich kolonistów Parany Południowej” (La Rocca Junior i in., 2008). Na terenie 12 gmin zinwentaryzowano 120 cennych budynków (spuścizny polskich i ukraińskich imigrantów) z drewna araukariowego. Różnią się one kubaturą budynku, rodzajem i nachyleniem pokrycia dachowego, sposobem ułożenia desek i ich łączenia, rodzajem werandy.

Cmentarze

W czasie gorączki emigracyjnej przełomu XIX i XX w. głównym miejscem pochówku na terenach środkowej Europy był teren wokół kościoła lub w bezpośrednim jego sąsiedztwie. Trwał też, zapoczątkowany w XVIII w. proces lokowania cmentarzy w oddaleniu od kościoła i ludzkich osiedli, głównie ze względów sanitarnych (epidemiologicznych). Zmarłych grzebano w drewnianych trumnach, usypywano grób ziemny, a w wezłowiui stawiano drewniany krzyż. Szczególnym rodzajem cmentarzy były miejsca pochówku masowo zmarłych na zarazy i epidemie – wtedy cmentarze lokalizowano za osadą (Myga-Piątek, Plit, 2013). Krajobrazowymi pozostałościami po tego typu miejscach zbiorowego grzebania są zwykle wybudowane w intencji zmarłych kapliczki czy krzyże.

Te obrzędy i tradycje związane z lokowaniem cmentarzy i miejscami pochówku są widoczne na badanym obszarze zamieszkałym przez osadników z dawnych ziem polskich, czy szerzej Europy Środkowej. Trud podróży, nowe, często niekorzystne warunki życia i klimat, sprawiały, że w początkowym okresie adaptacyjnym wielu emigrantów umierało. Nieznane osadnikom choroby i złe warunki życia dziesiątkowały kolonie emigrantów. Przykładem tradycyjnego wiejskiego cmentarza jest położony w dużym oddaleniu od miejscowości cmentarz polskich imigrantów, w większości ofiar tyfusu z 1911 r., w Rio do Banho, w stanie Paraná (fot. 9). Groby są ziemne z drewnianymi zmurszałymi krzyżami, z mchem i porostami, z ledwo widocznymi nazwiskami. Porasta je roślinność znana z polskich ogrodów wiejskich (jastrun właściwy *Leucanthemum vulgare* Lam., popularna margaretka czy naparstnica purpurowa (*Digitalis purpurea* L.)). Droga na cmentarz, zgodnie z tradycją, wiedzie przez bramę, przy której jest kapliczka z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej (fot. 10) i symbolicznym napisem w języku portugalskim i polskim: *Opuścili Polskę, swoją Ojczyznę, przybyli do Brazylii, ziemi obiecanej, przeszli przez bolesną drogę... spoczęli na tym cmentarzu.*

Kapliczki, krzyże i figury sakralne

Budowanie kapliczek i świątków wynikało z głęboko zakorzenionego na wsi wizerunku świętych oraz wiary w ich moc opiekuńczą w stosunku do wszystkich dziedzin życia (fot. 11, 12). Wśród motywów stawiania kapliczek i krzyży wymienia się: wotywnie (błagalne, dziękczynne), symboliczne narzędzie walki ze złem (częste w obszarach nowych terenów – zwrotnikowych lasów, pełnych nieznanymi emigrantom gatunków roślin i zwierząt) czy jako pomnik, pamiątka, przesłanie dla potomnych. Nieodłącznym elementem polskiego krajobrazu są przydrożne kapliczki i figury świętych patronów, które spotyka się na badanym obszarze. Dają one świadectwo wiary miejscowej ludności stanowiąc jednocześnie tradycyjny element kultury materialnej wsi oraz sztuki ludowej (Czerwiński, 2012). Ważnym elementem krajobrazu są krzyże. Stawiano je po dotarciu do celu podróży, najczęściej na Obszarach niezamieszkałych, w przewadze porośnięty podzwrotnikowym lasem, w obliczu nowego, nieznanego środowiska, często także nowych zagrożeń. Motywy ich posadowienia nie były jednoznaczne. Dziękczynne mieszały się z symbolicznymi, jednak najczęściej stanowiły wyraz pamięci, o tych, którym przybyć do celu się nie udało.

Dla usystematyzowania zaprezentowanych wyróżników krajobrazu zestawiono je w formie tabelarycznej (tab. 1).

Tab. 1. Rodzaje wyróżników krajobrazu dawnych ziem polskich zidentyfikowanych w wybranych obszarach badawczych Ameryki Południowej

Tab. 1. The types of the cultural landscape discriminants of ancient Polish lands identified in the selected research areas of South America

WYRÓŻNIKI KRAJOBRAZU KULTUROWEGO DISCRIMINANTS OF THE CULTURAL LANDSCAPE			
Niematerialne/ Intangible		Materialne/ Tangible	
O charakterze sakralnym <i>Of sacral character</i>	O charakterze świeckim <i>Of secular character</i>	O charakterze sakralnym <i>Of sacral character</i>	O charakterze świeckim <i>Of secular character</i>
Święto Bożego Ciała procesja	Dzień Polonii	drewniane kościoły	domy drewniane
Święto MB Zielnej - procesja z płodami rolnymi -święcenie płodów rolnych	Święto Niepodległości Polski	kaplice	drewniane obiekty usługowe: młyny wodne, tartaki
Wielkanoc - święcenie potraw - procesja rezurekcyjna	Święto Konstytucji 3-go Maja	drogi krzyżowe	zabudowa gospodarcza
	Święto Flagi	kapliczki	bramy wjazdowe
	Dni Kultury Polskiej	krzyże przy kościołach i krzyże przydrożne	ogrodzenia
	Miesiąc Tradycji Polskich	cmentarze i pojedyncze groby	inne obiekty infrastruktury (studnie) i wyposażenia gospodarstw (kieraty, ule, wozy drewniane)
	Dzień emigranta (osadnika)		elementy związane z zielenią - pojedyncze drzewa (pomnikowe dęby), stare sady
	Święto Pierogów Święto Potraw Polskich		pomniki poświęcone zasłużonym lub znanym Polakom czy wydarzeniom
	Dożynki		rzeźby i wizerunki Orła Białego
	Pochód Lajkonika		szyldy sklepów, restauracji z polskimi nazwiskami, polskie nazwy miejscowości

Źródło: Kijowska. *Faryś za Niedźwiecką-Filipiak, 2009.*

Source: Kijowska. *Faryś based on Niedźwiecka-Filipiak, 2009.*

Wyróżniki krajobrazu zidentyfikowane na obszarach badań zostały podzielone zgodnie z kategoriami zaproponowanymi przez I. Niedźwiecką-Filipiak (2009). Ze względu na specyfikę miejsca (*genius loci*) nie wydzielono kategorii wyróżników naturalnych. Dogłębna typologia wyróżników krajobrazu będzie przedmiotem odrębnego opracowania.

PODSUMOWANIE

Mimo znacznego oddalenia przestrzennego oraz odmiennych warunków środowiskowych do dziś w krajobrazie wybranych obszarów Ameryki Południowej można dostrzec wyróżniki typowe dla ziem polskich. Mają one charakter kulturowy i odnoszą się do warstwy materialnej (architektura, układy przestrzenne, roślinność, nazewnictwo, narzędzia pracy) oraz niematerialnej (tradycja, religia, obrzędowość, przynależność kulturowa). Czynnikiem sprzyjającym utrwaleniu się w krajobrazie kulturowym tych wyróżników była paradoksalnie izolacja grupy etnicznej pochodzącej z ziem polskich i pewnego rodzaju rywalizacja z innymi nacjami emigrantów osiadłymi w tej części świata, a przede wszystkim chęć oswojenia i zaadoptowania krajobrazu do sobie znanych wzorów.

Materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe, rozwiązania architektoniczne, wzorce prowadzenia gospodarki na roli (włącznie z uprawami) emigranci z ziem polskich próbowali przenieść w obcy krajobraz. Można stwierdzić, że determinacja i swoisty upór emigrantów w adoptowaniu krajobrazów podzwrotnikowych Ameryki Południowej do wzorców pochodzących ze strefy umiarkowanej czy górskiej ziem polskich wywarły piętno w krajobrazie kulturowym badanego obszaru. Zidentyfikowane na analizowanym obszarze wyróżniki stanowią o niepowtarzalności i wyjątkowości krajobrazu kulturowego. Jest on egzotyczny poprzez cechy wynikające z jego położenia geograficznego, ale także swojski dzięki wtopionym w niego wyróżnikom dawnych ziem polskich.

Jednym z fundamentalnych warunków zachowania tożsamości kulturowej i dziedzictwa kulturowego, także w krajobrazie, jest przekazywanie tych wartości z pokolenia na pokolenie. Aktualnie kolejne pokolenia potomków emigrantów dostrzegają jaką wartość i walorem są scharakteryzowane wyróżniki krajobrazu. Należy mieć nadzieję, że choć część z nich uda się ocalić w krajobrazie Ameryki Południowej.

Autorzy mają świadomość, że wskazują jedynie wycinek bogactwa krajobrazu kulturowego badanego obszaru w kontekście obecności emigrantów z ziem polskich, a później Polski. W pracy dokonano przede wszystkim identyfikacji i kategoryzacji wyróżników krajobrazu, nie analizowano relacji między nimi i otoczeniem. Określono elementy systemu krajobrazu kulturowego występujące w przestrzeni. Zaplanowane dalsze prace posłużą szerszej analizie: nie tylko identyfikacji punktowej wyróżników, ale także ich roli i pozycji w szerszym kontekście przestrzennym i środowiskowym.

LITERATURA

- Czerwiński T., 2012: Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce. Ocalić od zapomnienia. Wyd. Sport i Turystyka MUZA SA, Warszawa.
- Faryś M., Kijowska J., 2015: Rozwój turystyki w obszarze transgranicznym Argentyny i Brazylii na przykładzie Parków Narodowych Iguazú/Iguaçu [w:] Uwarunkowania Rozwoju turystyki i rekreacji w regionie transgranicznym (red.): W. Staniewska-Zątek, A. Wołoszyn., J. Kijowska, Wyd. Nauk. PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim: 27-46.
- Gardi, C., Angelini, M., Barceló, S., Comerma, J., Cruz Gaistardo, C., Encina Rojas, A., Jones, A., Krasilnikov, P., Mendonça Santos Brefin, M.L., Montanarella, L., Muñiz Ugarte, O., Schad, P., Vara Rodríguez, M.I., Vargas, R. (eds), 2014: Atlas de suelos de América Latina y el Caribe, Comisión Europea – Oficina de Publicaciones de la Unión Europea, L-2995 Luxembourg.
- Gaudio M., 2011: La paradoja inclusión/exclusión en la política migratoria Argentina, CONICET, Prácticas de Oficio, nr 7/8.
- Groniowski K., 1969: Gorączka brazylijska, Kwartalnik Historyczny, R. LXXIV z. 2: 317-339.
- Historia Polski w liczbach. T. 1, Państwo, społeczeństwo. Główny Urząd Statystyczny. F. Kubiczek (1940-) (red.): A. Wyczański (1924-2008) (oprac.), Warszawa, 2003 <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/doccontent?id=16997> [15.04.2016].
- Joel Larocca Junior, Pier Luigi Larocca, Clarissa de Almeida Lima, 2008: Casa Eslavo-Paranaense. Arquitetura de madeira dos colonos poloneses e ucranianos do Sul do Paraná, Larocca Associados S/S Ltda, Ponta Grossa, Paraná.
- Kijowska J., Faryś M., Kwiatkowska-Faryś E., 2016: Kształtowanie poczucia tożsamości narodowej Polonii brazylijskiej w São Mateus do Sul (stan Paraná) [w:] Język. Religia. Tożsamość. Ku tożsamości, tom XIII, Wyd. Nauk. PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim: 87-95.
- Kwiatkowska-Faryś E., Faryś M., Kijowska J., 2016: Relacje Polonii latynoamerykańskiej z Polską na przestrzeni XX i XXI stulecia [w:] Język. Religia. Tożsamość. Ku tożsamości, tom XIII, Wyd. Nauk. PWSZ w Gorzowie Wielkopolskim: 75-86.
- Majdecka-Strzeżek A., 2012: Historyczne cmentarze ogrody pamięci jako wyróżniki krajobrazu kulturowego. Architektura. Czasopismo Techniczne PK, 2-A/2012, z. 7: 71-76.
- Mazurek J., 2006: Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 r.) Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW, Warszawa.
- Myga-Piątek U., 2016: Krajobraz jako autentyk, makieta, hybryda. Rozważania o roli krajobrazu we współczesnej turystyce, Turystyka Kulturowa, Nr 1/2016, Turystyka kulturowo-przyrodnicza: 47-63.
- Myga-Piątek U., Plit J., 2016: Aspekty krajobrazowe w różnych kręgach kulturowo-religijnych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego nr 22: 11-29.

- Myga-Piątek U., Chmielewski T.J., Solon J., 2015: Rola cech charakterystycznych, wyróżników i wyznaczników krajobrazu w klasyfikacji i audycie krajobrazów aktualnych [w]: Klasyfikacje i oceny krajobrazów Polski drugiej dekady XXI w. (red.): T.J. Chmielewski, Problemy Ekologii Krajobrazu, Tom XL: 177-185.
- Niedźwiecka-Filipiak I., 2009: Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski Południowo-Zachodniej. Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
- Nita J., 2015: Znaczenie wyznaczników i wyróżników w badaniach krajobrazu. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 30: 59-70.
- Słownik języka polskiego, 1978-1981, M. Szymczak (red.), t. 3, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Sobczyński M. 2014: Krajobraz kulturowy, administracyjny i polityczny a region polityczny. Kilka uwag o istocie zjawiska. Studia z Geografii Politycznej i Historycznej, tom 3 (2014): 49-70.